

מפגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

כרך כא • גיליון 38

טבת תשע"ד – דצמבר 2013

יוצא לאור על ידי:

אנאר

"אפשר" – עמותה לפיתוח שירותי רווחה וחינוך

בשיתוף עם:

משרד הרווחה
והשירותים החברתיים
האגף לנוער צעירים ושירותי תקון

כל צבעי הנפש – טיפול באמנות בילדים המתנהגים בתוקפנות

מאת: **עדנה ניסימוב-נחום**

תל אביב: מכון מופ"ת, 2013 (268 עמודים).

דורית אמיר

מקצוע הטיפול באמנויות (טיפול במוזיקה, טיפול באמנות, טיפול בתנועה, טיפול בדרמה, טיפול בפסיכודרמה וביבליותרפיה) קיים בישראל מאז שנות השבעים של המאה העשרים. מטפלים באמנויות עובדים כיום עם מגוון גדול של אוכלוסיות ונמצאים כמעט בכל מקום שבו ניתן טיפול רגשי. למרות הגידול במספר המטפלים, במספר תכניות הלימוד ובמספר מבקשי השירות, יש עדיין ספרות מקור מעטה מאוד בעברית בנושאים השייכים למקצוע; זאת בניגוד לספרות ענפה בשפה האנגלית.

הספר "כל צבעי הנפש" נכתב בשפה העברית ומתייחס לעבודה הטיפולית שנעשית בארץ. הספר מעניק מבט מעמיק ועשיר הן על הטיפול באמנות בכלל והן על טיפול באמנות עם ילדים המתנהגים בתוקפנות, ומכאן חשיבותו הרבה. כאמור, הספר מתמקד בעבודתן של מטפלות באמנות במערכת החינוך עם ילדים המתנהגים בתוקפנות, והוא מחולק לשני חלקים: בחלקו הראשון ניסימוב-נחום מנתחת את המתרחש בשדה על סמך ממצאי מחקר שעשתה, שבו השתתפו מטפלות באמנות ומדריכות בשדה. החלק כולל שלושה פרקים: בפרק הראשון מובאת סקירה ספרותית על תוקפנותם של ילדים – ההקשר המקומי של התופעה, אתיולוגיה וסקירה על טיפול באמנות בבתי ספר בארץ; הפרק השני מתאר את מערך המחקר. 113 מטפלות באמנות השתתפו במחקר. כל אחת מהן התבקשה לבחור את הטיפול הפרטני האחרון שלה עם ילד שהתנהג בתוקפנות במערכת החינוך, ולענות על שאלות. לצורך זה פיתחה ניסימוב-נחום שאלון שכלל הערכת תפיסות המטפלים, דרכי עבודתם וחוויותיהם במסגרת עבודתם. השאלונים היוו כלי מחקר ראשון, והחוקרת הפיקה מידע רב, שיצר תמונה רחבה על נושאים רבים. על מנת להעמיק בנושאים נבחרים מתוך השאלונים, המחקר עבר לשלב השני, שבו יצרה החוקרת שתי קבוצות של מרואיינות: שש מטפלות שכל אחת מהן דיווחה בשאלון על טיפול יעיל עם מטופל שבו בחרה להתמקד ועל רמת קושי נמוכה בעבודה עם מטופל זה, וחמש מטפלות שדיווחו על היעדר שינוי ועל רמת קושי גבוהה. כלי המחקר בשלב זה כללו ראיונות, שבהם תיארו משתתפות המחקר את חוויותיהן ואת הקשיים וההצלחות שחוו בעבודה זו, וציורים. כל משתתפת התבקשה לצייר ציור ובו דימויים מטפוריים למטופל ולהביאו לריאיון. בריאיון דנו החוקרת והמרואיינת במשמעות הציור. השלב השלישי בתהליך המחקר כלל ראיונות עם מדריכות בשדה, מטפלות באמנות ותיקות, על מנת לקבל נקודת מבט נוספת על עבודת המטפלות שאותן הן מדריכות; הפרק השלישי מציג את ממצאי המחקר

ומתאר את דרכי עבודת המטפלות, כמו גם אתגרים שאתם התמודדו במהלך עבודתן. הממצאים מלמדים כי רבות ממשתתפות המחקר לא זיהו קשר ברור בין ההתערבות הטיפולית שנקטו לבין תוצאות הטיפול. נתון זה שימש מנוף לבחינה מעמיקה יותר של הקשיים והאתגרים שעמדו בפני המשתתפות בשלושה מרחבים: המרחב האישי, הבין-אישי והמערכת.

בחלקו השני של הספר מוצג מודל תאורטי שנוצר על בסיס ממצאי המחקר, ומטרתו לזהות קשיים ואתגרים האופייניים לעבודה עם אוכלוסייה זו ולהציע דרכים ליישום המודל בעבודה טיפולית. החלק כולל חמישה פרקים: בפרק הרביעי מובאות התובנות שרכשה הכותבת מהמחקר שעשתה, זאת באמצעות מודל דיאלקטי הכולל שני מרכיבים: מרחבי ההתערבות (אישי, בין-אישי ומערכתי) ומוקדי ההתערבות (קבלה והכוונה לשינוי); הפרק החמישי מניח את היסודות ליצירת מסגרת טיפולית; הפרק השישי מתייחס למרחב הבין-אישי, שבו מוצעות התערבויות להתמודדות עם ביטויי תוקפנות הבאים לידי ביטוי בתהליך הטיפול; הפרק השביעי דן בדרכים להרחבת השפעת הטיפול במרחב המערכתי, ומוצעות בו התערבויות לעבודה עם הורים ומורים; בפרק השמיני ישנה התייחסות למרחב האישי של המטפלות ולאפשרויות היישום של המודל הדיאלקטי במרחב זה. בספר רשימת מקורות עשירה ומעודכנת.

הספר נותן מענה לבעיה כאובה שמטרידה רבים מהמטפלים באמנויות: עבודה עם ילדים המתנהגים בתוקפנות גורמת תדיר לתחושות קשות אצל המטפלים – תסכול, אשמה, כעס, אין-אונים, פחד ובלבול בהתמודדות עם תוקפנות, דחייה והרס של מטופליהם. בעוד שמרבית המחקרים על טיפול באמנות התמקדו בעבודות האמנות של המטופלים, ספר זה הוא מקורי וחדשני בכך שהוא מתמקד בשיטות הטיפול, בחוויות המטפלים, בקשיים, באתגרים ובהצלחות של מטפלים העובדים עם ילדים המתנהגים בתוקפנות, ובקשר בין אלה לבין תוצאות הטיפול. הספר מציג מגוון עקרונות ושיטות התערבות, והקורא יכול ליישם בעבודתו ולהגדיל בכך את הסיכוי לטיפול יעיל. יש בו מידע מקיף על שיטות אבחון פורמליות ולא פורמליות, הצעות לפעילויות ביצירה משותפת במרחבים אישיים, כגון: שיקוף (על גיליון נייר משותף, המטופל יתחיל לצייר ציור חופשי, והמטפל "יעתיק" ממנו את הציור), ציור על נושא משותף (המטפל והמטופל יבחרו נושא משותף ויצירו אותו, כל אחד בגיליון שלו) וציור השלכתי או קולאז' וכן הצעות לפעילויות ביצירה משותפת במרחב משותף, כגון שרבוט משותף. נוסף לכך, הספר מציג התערבויות ביצירה המעניקות תחושה של קבלה – מתן תוקף, התפעלות, חיזוק חוויית הצלחה ועידוד לבטא כעס ותוקפנות וכן התערבויות המכוונות לשינוי, כגון עידוד לארגון חומרים ושליטה בהם והצעת פתרונות חלופיים להרס יצירה.

שיטת המחקר שנבחרה על ידי הכותבת מתוארת על ידה כשיטה פנומנולוגית-איכותנית, כיוון שהתאימה לרעיון של שמיעת קולות נשות המקצוע ותיעודם. למעשה, זהו מחקר משולב שיטות (mixed methods design), שמכיל רכיבים כמותניים – שאלונים שפותחו במיוחד לצורך המחקר ואשר נותחו באופן סטטיסטי, רכיבים

איכותניים – ראיונות וניתוח פנומנולוגי של הטקסטים, וכן רכיב ממחקר מבוסס אמנות (arts-based research) – המרואיינות התבקשו לתאר את הקשר שלהן עם המטופל באמצעות ציורים, שנותחו גם הם בשיטה פנומנולוגית. שיטת מחקר מורכבת זו היא חדשנית ויצירתית ומתאימה מאוד למחקרים במקצועות הטיפול באמנויות. ניסימוב-נחום מתבוננת בכובד ראש גם בסוגיות אתיות הקשורות לשיטת המחקר, כגון סוגיית שמירת הסודיות של משתתפות המחקר וסוגיית המורכבות של תפקידה כמראיית בשל הרקע שלה כמדריכה וכמרצה.

הספר כתוב בשפה מקצועית, אך מובנת, קולחת, עשירה ומעניינת. הוא מתייחד בכך שהוא משלב את שלושת תחומי הדיסציפלינה – פרקטיקה, תאוריה ומחקר. הרעיון למחקר ושאלות המחקר יצאו מתוך הפרקטיקה – לניסימוב-נחום ניסיון רב בעבודה טיפולית עם ילדים שחסו בפנימייה ועם ילדים עם בעיות התנהגות קשות. בפתח דבר, היא כותבת: "בשנות עבודתי הראשונות הופנו עיקר מאמציי המקצועיים להבנת עולמם של ילדים שהוצאו מביתם או מבית ספרם, חוו חוויות של נטישה ודחייה וביטאו אותן בהתנהגות תוקפנית מסוכנת. הקשר הטיפולי שנוצר והמגע שלהם עם חומרי האמנות אפשרו להם לבטא את חוויותיהם בצורה חזותית ואף ליהנות מכוחו של תהליך היצירה. [...] שאלתי את עצמי כיצד מתרחש תהליך השינוי ומהי התרומה שלנו, המטפלים, לשינויים אלה" (עמ' 7). שאלות המחקר כללו ארבעה נושאים – כולם מהשדה: יעילות הטיפול, שיטות הטיפול, שאלות הקשורות לעבודה במסגרת מערכתית ושאלות בנוגע לחוויותיהם האישיות של המטפלים באמנות העובדים עם ילדים שמתנהגים באופן תוקפני. המודל התאורטי שבחלקו השני של הספר מבוסס על ממצאי המחקר ומסייע להעמיק את התובנות בנושאים של תכנון טיפול, הבנת הסיבות למצבי תקיעות בטיפול והדרכים להיחלץ מהם. בסוף הספר ניסימוב-נחום ממחישה את המודל הדיאלקטי בסיפור מטפורי שמתאר מסע בים, שבו המטפל מציע למטופל לשוט יחד בסירת מפרש כדי להגיע למקום הנכסף – "מקום שבו פותרים סכסוכים בדרך שלוה יותר" (עמ' 238). מטפורה זו מביעה את מהות הספר. כמו בטיפול, שבו השימוש במטפורה נועד להמשיג את הגולמי והשלם שבפנימיות ולתת לו צורה חדשה ומשמעות, מעין מראה (רבינוביץ וקסן, 1995), כך גם הספר: ממשיג את הפנימיות – עולמן הפנימי של המטפלות באמנות, נותן לה צורה חדשה – משמש כגשר בין גלוי ונסתר, ומגלה משמעות כמו במראה – מתקרב אל המציאות (פרקטיקה), מתרחק ממנה (תהליכי מחקר) ומאפשר על ידי כך התבוננות ותובנה (תאוריה).

ייחוד נוסף של הספר הוא שאינו נשאר בדל"ת האמות של חדר הטיפול הסגור, אלא יוצא למרחב אחר – המרחב המערכתי – קשר מטפל-מחנכת-הורים-צוות חינוכי, ומביא שפע של רעיונות והצעות לשיפור הקשר עם ההורים ועם המערכת החינוכית. אמנם חלק ניכר מההצעות וההתערבויות בעבודה עם הורים שניסימוב-נחום מציעה קשה ליישום בתוך מערכת החינוך, אבל יש מקום לקוות שספר זה, שמלמד על חשיבות המרחב המערכתי, יתרום להבנה מעמיקה יותר של המקצוע במערכת החינוך בקרב קובעי המדיניות במשרד החינוך וישפר את מעמדם ומקומם של המטפלים באמנויות.

ובנימה אישית יותר: נהניתי מאוד לקרוא את הספר. תוך כדי קריאה, יכולתי לשמוע את קולן של משתתפות המחקר – המטפלות באמנות, לחוש אותן באמצעות הציורים שלהן ולראות בדמיוני את חדר הטיפול ואת המטופלים שלהן. הספר עזר לי להתנתק ממבני חשיבה מוכרים ולהיפתח לתהליך יצירתי של חשיבה, דמיון ורעיונות מקוריים וחדשים שאוכל ליישם גם בטיפול במוזיקה.

מקורות

רבינוביץ וקסן (1995). דור דינמי במשחק של מראות – המטאפורה בטיפול. **שיחות**, (1), 20–28.